

تحلیل تطبیقی و نقد مبانی امر و نهی در اصول فقه امامیه و وهابیت

۱. ابراهیم قاسمی: هیئت علمی گروه مذاهب اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران

۲. ابراهیم محمدحسینی: دانشجوی دکتری، گروه مذاهب اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: Dahco1384@chmail.ir

چکیده

بحث امر و نهی از بنیادی‌ترین و اثرگذارترین مباحث علم اصول فقه است که نقشی تعیین‌کننده در فرایند استنباط احکام شرعی و نیز در شکل‌گیری اختلافات فقهی میان مذاهب اسلامی ایفا می‌کند. اختلاف در دلالت صیغه امر بر وجوب یا استحباب، مسئله فور و تراخی در امتثال اوامر، و همچنین نسبت نهی با حرمت تکلیفی و فساد وضعی، از جمله محورهایی است که برداشتهای متفاوت اصولی را به نتایج فقهی متمایز و گاه متعارض منتهی ساخته است. این اختلاف‌ها صرفاً در سطح نظری باقی نمانده، بلکه آثار عملی گسترده‌ای در حوزه فتاوا، رفتار دینی مکلفان و مواجهه فقه با مسائل مستحدثه بر جای گذاشته است. در این میان، فقه و اصول وهابیت با تأکید ویژه بر ظاهر نصوص شرعی و التزام به فهم سلف، رویکردی نسبتاً ظاهر‌گرا و سخت‌گیرانه در تحلیل امر و نهی اتخاذ کرده است؛ رویکردی که در آثار اندیشمندانی چون ابن تیمیه و ابن قیم به وضوح قابل مشاهده است. در مقابل، اصول فقه امامیه با تکیه بر عقل، قرائن عرفی، سیاق خطابات و توجه به مقاصد شریعت، رویکردی عقلایی و تحلیلی در فهم اوامر و نواهی ارائه می‌دهد. مسئله اصلی این پژوهش، تبیین مبانی معرفت‌شناختی و روش‌شناختی امر و نهی در اصول فقه وهابیت و نقد آن در پرتو مبانی پذیرفته‌شده در اصول فقه امامیه است. هدف مقاله، تحلیل تطبیقی این دو رویکرد و آشکارسازی ریشه‌های اختلاف در فهم دلالت‌های صیغه امر و نهی و پیامدهای فقهی مترتب بر آن‌هاست. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است و داده‌ها از منابع معتبر اصولی فریقین گردآوری شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که غلبه ظهورگرایی لفظی و محدودسازی نقش عقل در اصول فقه وهابیت، در مقابل رویکرد عقل‌محور و قرینه‌گرای امامیه، به تفاوت‌های بنیادین در تفسیر امر و نهی و نتایج عملی آن در حوزه فقه منجر شده است.

کلیدواژگان: امر و نهی؛ اصول فقه؛ وهابیت؛ فقه امامیه؛ فقه تطبیقی

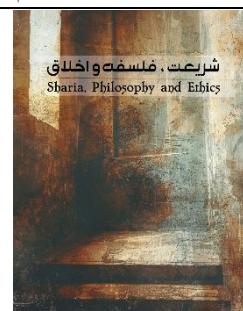
شیوه استناددهی: قاسمی، ابراهیم، و محمدحسینی، ابراهیم. (۱۴۰۵). تحلیل تطبیقی و نقد مبانی امر و نهی در اصول فقه امامیه و وهابیت. *فلسفه و اخلاق*، ۴(۲)، ۱-۱۵.

تاریخ ارسال: ۱۰ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۱ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۸ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ چاپ: ۱ تیر ۱۴۰۵



© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

A Comparative Analysis and Critique of the Foundations of Commands and Prohibitions in Imami and Wahhabi Legal Theory

1. Ebrahim Ghasemi: Faculty Department of Islamic Theology, University of Religions and Denominations, Qom, Iran

2. Ebrahim Mohammad Hosseini*: PhD Student, Department of Islamic Theology, University of Religions and Denominations, Qom, Iran

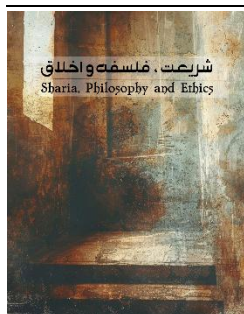
*Corresponding Author's Email: Dahco1384@chmail.ir

Abstract

The discussion of commands and prohibitions constitutes one of the most fundamental and influential areas of Islamic legal theory, playing a decisive role in the process of deriving Islamic legal rulings and in the formation of jurisprudential disagreements among Islamic schools of law. Disagreements concerning whether the imperative form denotes obligation or recommendation, whether commands require immediate or delayed compliance, and the relationship between prohibition, prescriptive unlawfulness, and the invalidity of legal acts are among the principal issues in which divergent legal-theoretical interpretations have produced distinct and, at times, conflicting jurisprudential outcomes. These disagreements have not remained confined to the theoretical level; rather, they have generated extensive practical consequences for legal opinions, the religious conduct of legally responsible individuals, and the treatment of emerging issues in Islamic jurisprudence. In this context, Wahhabi jurisprudence and legal theory, through their particular emphasis on the apparent meaning of scriptural texts and adherence to the understanding of the early generations of Muslims, have adopted a relatively textualist and restrictive approach to the analysis of commands and prohibitions. This approach is clearly evident in the works of thinkers such as Ibn Taymiyyah and Ibn al-Qayyim. By contrast, Imami legal theory, drawing on reason, customary contextual indicators, the context of legal discourse, and consideration of the objectives of Islamic law, offers a rational and analytical approach to interpreting commands and prohibitions. The principal problem addressed in this study is the elucidation of the epistemological and methodological foundations of commands and prohibitions in Wahhabi legal theory and their critique in light of the accepted principles of Imami legal theory. The article aims to comparatively analyze these two approaches and identify the roots of their disagreements concerning the implications of imperative and prohibitive forms and the jurisprudential consequences arising from them. The study employs a descriptive–analytical method with a comparative approach, and its data have been collected from authoritative works of Islamic legal theory representing both traditions. The findings indicate that the predominance of literalist textual interpretation and the restriction of the role of reason in Wahhabi legal theory, as opposed to the reason-centered and context-sensitive approach of the Imami tradition, have produced fundamental differences in the interpretation of commands and prohibitions and in their practical jurisprudential consequences.

Keywords: *Commands and prohibitions; Islamic legal theory; Wahhabism; Imami jurisprudence; comparative jurisprudence*

How to cite: Ghasemi, E. & Mohammad Hosseini, E. (2026). A Comparative Analysis and Critique of the Foundations of Commands and Prohibitions in Imami and Wahhabi Legal Theory. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(2), 1-15.

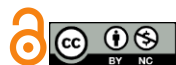


Submit Date: 30 March 2026

Revise Date: 01 June 2026

Accept Date: 08 June 2026

Publish Date: 22 June 2026



© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The theory of commands and prohibitions constitutes one of the most fundamental and consequential areas of Islamic legal theory because a substantial part of juristic reasoning depends on determining the normative implications of imperative and prohibitive expressions. Questions concerning whether an imperative form denotes obligation, recommendation, guidance, permissibility, or threat; whether compliance with a command must be immediate or may be delayed; whether a prohibition necessarily signifies prescriptive unlawfulness; and whether such unlawfulness entails the invalidity of the prohibited act have generated extensive theoretical debate among Muslim legal theorists. These disagreements are not confined to linguistic analysis, as they directly affect the derivation of legal rulings in worship, transactions, family law, social conduct, and political and public affairs. The interpretation of commands and prohibitions therefore provides a particularly revealing field for examining the epistemological and methodological foundations of different schools of Islamic jurisprudence. Within Imami legal theory, imperative and prohibitive expressions are generally interpreted through an integrated framework consisting of textual evidence, rational analysis, customary linguistic understanding, contextual indicators, and the circumstances surrounding legal discourse. The apparent meaning of a command may establish a presumption of obligation, but this presumption is rational and contextual rather than absolute, and it may be displaced by reliable textual, circumstantial, or rational indicators (1, 3). Wahhabi legal thought, by contrast, is commonly associated with a strong commitment to the apparent meanings of scriptural texts, adherence to the understanding of the early Muslim generations, and caution toward extensive rational or purposive interpretation. This orientation has produced a relatively restrictive account of commands and prohibitions in which imperative forms are frequently connected with binding obligation and immediate compliance, while prohibitions are often treated as implying both unlawfulness and legal invalidity (2, 8). Accordingly, a comparative examination of these traditions is necessary not only for clarifying their technical positions but also for identifying the deeper intellectual assumptions that shape their juristic conclusions and their capacity to address changing social circumstances.

The central problem of the present study is to identify the epistemological and methodological foundations governing the interpretation of commands and prohibitions in Wahhabi legal theory and to evaluate those foundations in comparison with the principles accepted in Imami jurisprudence. The study is premised on the view that differences between the two approaches cannot be adequately explained as isolated disagreements over individual rules. Rather, they arise from contrasting conceptions of religious language, legal authority, rational inquiry, customary understanding, contextual interpretation, and the relationship between prescriptive and declaratory rulings. Classical Imami jurists and legal theorists developed a detailed analytical framework for determining the meaning of imperatives and prohibitions. In this framework, the apparent indication of obligation is recognized, but its authority depends on ordinary rational communication and remains open to modification through contextual evidence. Similarly, the imperative form is not generally understood to indicate either immediacy or delay by itself; the determination of immediate or deferred performance depends on additional evidence, the nature of the duty, and the circumstances of the legally responsible person (5, 10). The relationship between prohibition and invalidity is also subjected to a differentiated analysis. A prohibition directed toward the essence or constitutive elements of an act may indicate invalidity, whereas a prohibition concerning an external attribute, accompanying circumstance, or collateral title does not necessarily nullify the act itself (4, 9). By comparison, the Wahhabi approach tends to prioritize the *prima facie* meaning of the text and to restrict the interpretive force of customary indicators, purposive considerations, and independent rational judgment. Although this orientation seeks to preserve fidelity to revelation and prevent uncontrolled interpretation, it may also produce a rigid understanding of legal language and lead to an expansive application of obligation, immediacy, prohibition, and invalidity. The research therefore seeks to determine whether such

textual rigidity offers an adequate method for interpreting the complexity of scriptural discourse and whether the Imami integration of text, reason, and custom provides a more coherent and adaptable model.

This study employs a descriptive–analytical method within a comparative framework. Its materials are drawn from major works of Islamic legal theory representing both Imami and Sunni-oriented approaches associated with the broader intellectual foundations of Wahhabi thought. The analysis proceeds through several interconnected stages. First, the principal concepts of command, prohibition, obligation, recommendation, immediacy, delay, prescriptive unlawfulness, and declaratory invalidity are clarified. Second, the dominant interpretive assumptions of each tradition are reconstructed from authoritative legal-theoretical sources. Third, the implications of these assumptions are compared at the level of linguistic indication, rational authority, customary discourse, contextual interpretation, and juristic application. Fourth, the methodological coherence and practical consequences of the two approaches are critically assessed. Within the Imami tradition, the works of Muzaffar, Ansari, Akhund Khorasani, Naeini, Khoei, Sadr, and Makarem Shirazi provide a broad analytical account of the relationship between linguistic appearance and rational interpretation. These scholars generally maintain that the authority of verbal appearances is grounded in the established practice of rational agents and that the Legislator communicates through recognizable conventions of ordinary language (1, 3, 10). Accordingly, context, customary usage, the purpose of discourse, and connected or separate indicators are integral to the interpretation of legal language. Within the Sunni legal-theoretical literature relevant to the Wahhabi orientation, the works of Ibn Taymiyyah, Ibn Qayyim al-Jawziyya, and Shawkani illustrate a stronger emphasis on textual appearance, direct compliance, and the normative force of explicit scriptural forms (2, 7, 8). The comparative method adopted here does not treat these traditions merely as collections of isolated opinions; instead, it reconstructs each as a broader methodological system. This approach makes it possible to show how seemingly technical disagreements about linguistic forms emerge from more fundamental differences concerning the role of reason, the character of religious discourse, the legitimacy of contextual interpretation, and the permissible scope of juristic flexibility.

The findings concerning Wahhabi legal theory indicate that its analysis of commands and prohibitions rests primarily on three interrelated principles: the priority of apparent textual meaning, an obligation-centered interpretation of commands, and an extensive association between prohibition and invalidity. Under this approach, an imperative expression is ordinarily understood to establish binding obligation unless a clear textual indicator or authoritative consensus demonstrates otherwise. The threshold for departing from obligation is therefore relatively high, and rational, customary, or contextual considerations may receive only limited interpretive weight. This method reflects a broader concern that widening the range of contextual indicators could permit excessive interpretation and weaken adherence to revelation (2). A similar orientation appears in relation to immediacy and delay. Commands are frequently interpreted as requiring prompt performance because postponement is regarded as needing independent justification, whereas immediate compliance is treated as the safer and more faithful response to divine instruction (7). In the law of prohibitions, Wahhabi-oriented reasoning often connects a prohibition not merely with the sinfulness of an act but also with the loss of its legal validity. Thus, an act prohibited by the Legislator may be considered both unlawful and legally ineffective unless specific evidence establishes otherwise. This position tends to diminish the distinction between prescriptive rulings, which concern obligation and prohibition, and declaratory rulings, which determine validity, invalidity, legal causation, and legal effect. The role of reason is not entirely rejected, but it is largely confined to recognizing the apparent meaning of the text, identifying factual applications, and avoiding interpretations considered inconsistent with the understanding of the early Muslim community (8). The methodological advantage of this model lies in its formal clarity, consistency, and concern for textual fidelity. However, the study finds that the same features may restrict its interpretive capacity. By minimizing the significance of ordinary communicative practice, contextual variation, and distinctions among different

kinds of prohibition, the approach risks treating diverse legal expressions as though they carried uniform and inflexible consequences. Such a method can expand the scope of obligation and invalidity, produce excessive strictness in religious practice, and reduce the capacity of jurisprudence to respond proportionately to complex social and transactional realities.

The findings concerning Imami legal theory reveal a more differentiated and context-sensitive model. Imami scholars generally accept that the imperative form has an apparent association with obligation, but they explain this appearance through the conventions of rational and customary communication rather than through an immutable semantic rule. Consequently, the presumption of obligation may be displaced by evidence indicating recommendation, guidance, permissibility, warning, or another communicative purpose (1, 3). This position assumes that the Legislator communicates with legally responsible persons through intelligible linguistic practices and that scriptural language must therefore be interpreted in relation to context, audience, purpose, and accompanying evidence. Regarding immediacy and delay, the dominant Imami position is that an imperative form, considered independently, does not necessarily establish either immediate or deferred performance. The relevant conclusion must instead be derived from additional indicators, the character of the obligation, and the practical circumstances surrounding compliance (5). This avoids transforming immediacy into an unsupported general rule and protects the legally responsible person from unjustified expansion of liability. The Imami treatment of prohibition is similarly analytical. Although prohibition normally indicates prescriptive unlawfulness, it does not invariably establish the invalidity of the prohibited act. The legal effect depends on the object to which the prohibition is directed. When the prohibition concerns the essence, constitutive structure, or legally indispensable component of an act, invalidity may follow; when it concerns an external attribute, accompanying condition, or separate title, the act may remain legally valid despite being unlawful in another respect (4, 9). Reason occupies a central position within this framework, not as a rival to revelation but as an instrument for recognizing linguistic appearance, identifying rational implications, evaluating contextual evidence, and understanding the wise purposes of legislation (10). The objectives of the law are not ordinarily treated as independent sources equivalent to scripture, but they may function as meaningful interpretive indicators when resolving ambiguity or choosing among plausible readings (6). The comparative analysis therefore shows that Imami legal theory preserves the authority of textual appearances while avoiding their absolutization. Its integration of text, reason, custom, and contextual evidence produces a more nuanced distinction between obligation and recommendation, immediate and delayed compliance, unlawfulness and invalidity, and essential and collateral prohibitions.

In conclusion, the comparative analysis demonstrates that the disagreement between Imami and Wahhabi legal theory concerning commands and prohibitions originates in fundamentally different understandings of legal language and juristic methodology. The Wahhabi-oriented model emphasizes the stability of apparent textual meaning, the presumptive obligatoriness and immediacy of commands, and a broad connection between prohibition and invalidity. This approach offers formal simplicity and strong textual discipline, yet its restriction of rational, customary, and contextual interpretation may produce inflexible conclusions and insufficient differentiation among distinct legal situations. Imami legal theory, by contrast, interprets commands and prohibitions through a coordinated framework of textual authority, rational communication, customary understanding, contextual evidence, and conceptual distinction. It recognizes the prima facie obligatoriness of commands without treating that implication as absolute, denies that the imperative form independently establishes immediacy or delay, and differentiates carefully between prescriptive unlawfulness and declaratory invalidity. This methodology allows legal analysis to remain faithful to scriptural language while taking account of the circumstances, purposes, and communicative structures through which legal meaning is conveyed. The study further concludes that the strength of the Imami model lies in its capacity to combine doctrinal stability with interpretive flexibility. By distinguishing between the essence of an act and

its external attributes, between prohibition and invalidity, and between linguistic appearance and contextual modification, it offers a more precise framework for the derivation of legal rulings. Such a framework is particularly significant in addressing emerging questions, changing social conditions, and complex legal relationships that cannot be adequately resolved through uniform or exclusively literal rules. The principal contribution of the study is therefore the demonstration that debates over commands and prohibitions are not merely technical disputes concerning particular expressions; they reflect broader choices between closed and contextual conceptions of religious language, restricted and active roles for reason, and rigid and adaptive models of legal interpretation. The findings support the conclusion that a jurisprudential system capable of preserving textual authority while incorporating rational and customary interpretation possesses greater methodological coherence and a stronger capacity to respond to the evolving requirements of individual and social life.

بحث امر و نهی، از بنیادی‌ترین و تأثیرگذارترین مباحث علم اصول فقه به‌شمار می‌آید و نقش محوری آن در فرآیند استنباط احکام شرعی، بر هیچ پژوهشگری پوشیده نیست. بخش قابل توجهی از اختلافات فقهی میان مذاهب اسلامی، ریشه در تفاوت تحلیل اصولیان از دلالت‌های اوامر و نواهی دارد. چگونگی دلالت صیغه امر بر وجوب یا استحباب، مسئله فور و تراخی در امثال اوامر، گستره دلالت نهی بر حرمت تکلیفی و نسبت آن با فساد یا صحت عمل از حیث وضعی، از جمله موضوعاتی هستند که اختلاف دیدگاه در آن‌ها، به اختلافات عمیق فقهی در حوزه عبادات، معاملات و حتی مسائل اجتماعی و سیاسی منجر شده است. از این‌رو، بررسی مبانی اصولی مکاتب مختلف در این زمینه، صرفاً یک بحث نظری انتزاعی نیست، بلکه کاوشی در ریشه‌های اختلاف عملی و فقهی میان جریان‌های فکری جهان اسلام به‌حساب می‌آید و آثار آن در عرصه عمل دینی و اجتماعی به‌روشنی قابل مشاهده است (1).

در میان مکاتب فقهی معاصر، فقه وهابیت، به‌دلیل رویکرد خاص خود در فهم نصوص شرعی و تأکید ویژه بر منهج سلف، جایگاهی متمایز دارد. این جریان، با محوریت ظاهرگرایی لفظی و پرهیز از تحلیل‌های عقلی گسترده، قرائتی خاص از امر و نهی ارائه می‌دهد که در بسیاری از موارد، به نتایجی متفاوت از سایر مکاتب فقهی، به‌ویژه امامیه، منتهی شده است. دلالت امر بر وجوب عینی و فوری، حمل نهی بر تحریم همراه با اقتضای فساد و محدودسازی نقش قرائن عقلایی و سیاق خطابات شرعی، از جمله شاخصه‌های این رویکرد به‌شمار می‌آید. این مبانی، نه تنها در فروع فقهی، بلکه در شیوه مواجهه با مسائل نوپدید و پدیده‌های اجتماعی جدید نیز اثرگذار بوده و نوعی سخت‌گیری و صلبیت در استنباط را به‌همراه آورده است (2).

در مقابل، اصول فقه امامیه با تکیه بر عقل، به‌عنوان یکی از ادله معتبر استنباط، و با توجه به قرائن عرفی، سیاق کلام و مقاصد شریعت، چارچوبی عقلایی و پویا برای فهم اوامر و نواهی ارائه می‌دهد. در این چارچوب، امر و نهی نه صرفاً به‌عنوان الفاظی مستقل، بلکه به‌مثابه خطاب‌هایی هدفمند و ناظر به مصالح و مفاسد واقعی افعال تحلیل می‌شوند. همین تفاوت رویکرد، سبب شده است که نتایج فقهی امامیه در بسیاری از موارد، از انعطاف‌پذیری و قابلیت انطباق بیشتری با شرایط متغیر اجتماعی برخوردار باشد.

مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که مبانی امر و نهی در اصول فقه وهابیت چیست و این مبانی، در مقایسه با اصول فقه امامیه، چه تفاوت‌های معرفت‌شناختی و روش‌شناختی دارد. افزون بر این، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که این تفاوت‌های مبانی، چه پیامدهایی در فرآیند استنباط احکام شرعی و در داوری فقهی درباره صحت یا بطلان افعال مکلفان به‌دنبال دارد. صورت‌بندی دقیق این مسئله، زمینه را برای نقدی درون‌دینی و علمی فراهم می‌سازد؛ نقدی که نه بر پایه داوری‌های کلامی یا تاریخی، بلکه بر اساس معیارهای پذیرفته‌شده در علم اصول فقه و با التزام به روش اجتهادی انجام می‌گیرد.

نوآوری اصلی این مقاله در آن است که برای نخستین بار، مبانی امر و نهی در اصول فقه وهابیت را نه به‌صورت پراکنده یا صرفاً گزارشی، بلکه در قالب یک چارچوب اصولی منسجم و در مقایسه مستقیم با اصول فقه امامیه بررسی و نقد می‌کند. تمرکز بر مبانی معرفت‌شناختی، نقش عقل و قرائن عرفی و نسبت میان حکم تکلیفی و حکم وضعی، از جمله ویژگی‌هایی است که این پژوهش را از مطالعات پیشین متمایز می‌سازد. افزون بر این، رویکرد انتقادی مقاله، بر معیارهای درون‌علمی اصول فقه استوار است و از داوری‌های غیرعلمی و پیش‌داورانه پرهیز می‌کند.

بررسی پیشینه نشان می‌دهد که مباحث «امر و نهی» از بنیادی‌ترین مباحث در علم اصول فقه امامیه است و آثار کلاسیک اصولی به صورت گسترده به آن پرداخته‌اند. از جمله، شیخ مرتضی انصاری در فرائد الاصول، با تحلیل دقیق دلالت صیغه امر، مسئله فور و تراخی و نسبت نهی با فساد، چارچوبی عقلایی برای فهم اوامر و نواهی ارائه کرده است (3). آخوند خراسانی نیز در کفایة الاصول، مباحث مربوط به حقیقت امر، دلالت آن بر وجوب و مسئله اجتماع امر و نهی را با رویکردی تحلیلی و ساختاریافته طرح نموده است (4). از سوی دیگر، سید ابوالقاسم خویی در محاضرات فی اصول الفقه، با تکیه بر مبانی عقلی و روش نقلی، دیدگاه‌های تفصیلی در خصوص ظهور صیغه امر و اثر نهی بر صحت و فساد ارائه کرده است (5). همچنین، امام خمینی در تهذیب الاصول برخی از مباحث اوامر و نواهی را بازخوانی کرده و در مواردی به نقد دیدگاه اصولیان پیشین پرداخته است (6).

در پژوهش‌های معاصر امامیه نیز، مطالعات متعددی درباره تطور دیدگاه‌های اصولیان در باب امر و نهی انجام شده است. این آثار عمدتاً به نقش عرف، سیره عقلایی و قرائن در تبیین دلالات اوامر و نواهی پرداخته و تأکید کرده‌اند که مباحث امر و نهی نه تنها جنبه لفظی، بلکه جنبه‌های عقلی و مبانی در استنباط احکام دارند. باین حال، بیشتر این پژوهش‌ها گزارش گونه بوده و کمتر به مقایسه نظام‌مند مبانی و نقد تطبیقی دیدگاه‌ها پرداخته‌اند.

در نقطه مقابل، بررسی آثار اصولی جریان وهابیت نشان می‌دهد که پژوهش‌های مستقل و نظام‌مند درباره مباحث امر و نهی در این مکتب نسبتاً محدود است. بخشی از آثار موجود، همچون إرشاد الفحول إلى تحقیق الحق من علم الأصول، نوشته محمد بن علی شوکانی، مباحث اوامر و نواهی را در چارچوب اصول فقه اهل سنت مطرح کرده‌اند؛ اما غالب این مباحث در سطح گزارش قواعد کلی باقی مانده و فاقد تحلیل تطبیقی عمیق با مکتب اصولی امامیه است (7). در برخی منابع آموزشی معاصر وابسته به این جریان، همچون شرح الأصول من علم الأصول، تأکید اصلی بر ظاهر نص و تقریر قواعد عمومی دلالت الفاظ است و کمتر به بررسی مبانی پشتوانه‌ای این قواعد پرداخته شده است.

در مطالعات انگلیسی‌زبان نیز، تمرکز اصلی بر ابعاد تاریخی، اجتماعی و فکری سلفیه و وهابیت بوده است و مباحث فنی اصول فقه، از جمله دلالت اوامر و نواهی، کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. آثاری همچون Wahhabi Islam و The Wahhabi Mission and Saudi Arabia بیشتر به ریشه‌های فکری و تاریخی این جریان پرداخته و وارد تحلیل تخصصی مباحث اصولی نشده‌اند.

در مجموع، با وجود گستردگی آثار اصولی امامیه و محدود بودن مطالعات اصولی وهابیت، هنوز پژوهشی که به صورت تطبیقی و انتقادی مبانی امر و نهی در دو سنت فقهی امامیه و وهابیت را بررسی کند، اندک است. بنابراین، پژوهش حاضر در تلاش است تا با تکیه بر منابع اصلی و تحلیل مبانی روش‌شناختی دو مکتب، خلأ موجود را پوشش داده و تصویری روشن از نقاط اشتراک، افتراق و پیامدهای اصولی آن‌ها ارائه دهد.

اهمیت پژوهش حاضر، از چند جهت قابل تبیین است. نخست آنکه امر و نهی، نقشی کلیدی در شکل‌گیری بسیاری از احکام عملی دارد و اختلاف در مبانی آن، مستقیماً بر فتاوا، رفتار دینی و سبک دینداری پیروان مکاتب مختلف اثر می‌گذارد. دوم آنکه فقه وهابیت، به عنوان یکی از جریان‌های اثرگذار در جهان معاصر اسلام، در بسیاری از مسائل فقهی و اجتماعی، رویکردی متفاوت و گاه چالش‌برانگیز ارائه می‌دهد که ریشه آن را باید در مبانی اصولی این مکتب جست‌وجو کرد. تبیین و نقد این مبانی، امکان فهم دقیق‌تر این رویکرد و ارزیابی علمی آن را فراهم می‌سازد.

مبانی امر و نهی در اصول فقه وهابیت

اصول فقه وهابیت، در امتداد سنت فکری سلفیه، بر فهم مستقیم و بی واسطه نصوص شرعی و پرهیز از تحلیل‌های عقلی گسترده استوار است. این رویکرد در بحث امر و نهی، به صورت تأکید شدید بر ظهور الفاظ، تقلیل نقش قرائن غیرلفظی و محدودسازی کارکرد عقل در فرآیند استنباط نمود می‌یابد. در این چارچوب، صیغه‌های امر و نهی واجد دلالتی نسبتاً ثابت و غیرسیال تلقی می‌شوند و تلاش برای تفسیرهای عقلایی یا مبتنی بر مقاصد شریعت، غالباً با بدبینی مواجه است (2).

یکی از مبانی اساسی در فهم امر نزد اصولیان وهابی، حمل ابتدایی صیغه امر بر وجوب است. بر اساس این دیدگاه، امر شرعی در صورت فقدان قرینه صارفه، ظهور در الزام دارد و نمی‌توان آن را به استحباب، ارشاد یا تخییر حمل کرد، مگر آنکه نص صریح یا اجماعی روشن بر خلاف آن اقامه شود. این مبنا، ریشه در تلقی نص محور از ادله شرعی دارد که در آن، ظهور لفظی بر هرگونه تحلیل عقلانی یا سیاقی مقدم شمرده می‌شود (8).

از این منظر، توسعه دایره قرائن و تکیه بر بنای عقلاء، نوعی گشودن باب تأویل تلقی می‌شود که با منهج سلف سازگار دانسته نمی‌شود. در مسئله فور و تراخی نیز، غالب اصولیان وهابی، امر را مقتضی فور می‌دانند. بدین معنا که امتثال امر باید بلافاصله پس از صدور تکلیف انجام گیرد و تأخیر در انجام آن، بدون دلیل خاص، خلاف امتثال صحیح به شمار می‌آید. این تلقی، به‌ویژه در اوامر عبادی و تکالیف اجتماعی، پیامدهای فقهی قابل توجهی دارد و دامنه الزام را مضیق‌تر می‌سازد. استدلال اصلی در این زمینه آن است که تأخیر، نیازمند دلیل است و اصل در تکلیف، تعجیل در امتثال محسوب می‌شود (7).

در مقابل، پذیرش تراخی به عنوان یک امکان عقلایی، جایگاه محدودی در آثار اصولی این جریان دارد. حتی در مواردی که قرائن سیاقی یا عرفی می‌توانند حمل بر تراخی را تقویت کنند، غلبه نگاه لفظ‌محور، مانع از پذیرش چنین تحلیلی می‌شود. این رویکرد، تفاوتی بنیادین با اصول فقه امامیه ایجاد می‌کند که در آن، بنای عقلاء و فهم عرفی خطاب، نقش تعیین‌کننده‌ای در تشخیص گستره دلالت امر ایفا می‌کند.

در باب نهی، اصول فقه وهابیت عموماً نهی را ظاهر در تحریم می‌داند و آن را همراه با اقتضای فساد تلقی می‌کند. بر این اساس، هرگاه شارع از فعلی نهی کند، آن فعل نه تنها حرام، بلکه فاقد اثر شرعی و باطل خواهد بود، مگر آنکه دلیل خاصی بر صحت آن اقامه شود. این مبنا، به‌ویژه در حوزه معاملات و عبادات، آثار گسترده‌ای دارد و دایره بطلان اعمال را توسعه می‌دهد (2).

پیوند میان نهی و فساد، در این مکتب بیش از آنکه بر تحلیل تفصیلی نسبت حکم تکلیفی و حکم وضعی استوار باشد، بر نوعی ملازمه عرفی و نص محور تکیه دارد. از این رو، تفکیک میان حرمت تکلیفی و بطلان وضعی - که در برخی مکاتب اصولی مورد توجه جدی قرار گرفته است - در این رویکرد جایگاه محدودی دارد. این امر، اگرچه به انسجام ظاهری نظام فقهی وهابیت کمک می‌کند، اما از سوی دیگر، امکان انعطاف و پاسخ‌گویی به شرایط متغیر را کاهش می‌دهد.

نکته مهم دیگر در مبانی وهابیت، نگرش خاص به عقل در فرآیند استنباط است. هرچند عقل به طور کلی انکار نمی‌شود، اما نقش آن به فهم ابتدایی نص و تشخیص مصادیق محدود می‌گردد و از ایفای نقش مستقل در تحلیل دلالت‌ها بازداشته می‌شود. این محدودسازی، در بحث امر و نهی، به کاهش نقش قرائن عقلایی، مقاصد شریعت و سیره متشرعه انجامیده است (8).

در مجموع، می‌توان گفت که مبانی امر و نهی در اصول فقه وهابیت بر سه محور اصلی استوار است: اصالت ظهور لفظی، الزام‌محوری در اوامر و ملازمه گسترده میان نهی و فساد. این محورها، هرچند در چارچوب منهج سلفی از انسجام درونی برخوردارند، اما در مقایسه با دیگر مکاتب اصولی،

به‌ویژه امامیه، پرسش‌های جدی درباره کفایت روش‌شناختی و توان پاسخ‌گویی به پیچیدگی‌های استنباط فقهی برمی‌انگیزند؛ پرسش‌هایی که در بخش تحلیل تطبیقی این مقاله به‌صورت تفصیلی بررسی و نقد خواهند شد.

مبانی امر و نهی در اصول فقه امامیه

اصول فقه امامیه در تحلیل مباحث امر و نهی، بر رویکردی عقلایی، قرینه‌محور و نظام‌مند استوار است که در آن، دلالت الفاظ شرعی در بستر فهم عرفی خطاب، بنای عقلاء و ملاحظه قرائن متصل و منفصل بررسی می‌شود. در این مکتب، امر و نهی نه به‌عنوان صیغه‌هایی مستقل و ایستا، بلکه به‌مثابه اجزای یک فرآیند ارتباطی عقلانی میان شارع و مکلف تحلیل می‌گردند؛ فرآیندی که در آن، غرض شارع، شرایط صدور خطاب و مقتضیات عرفی نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا می‌کنند (۱).

یکی از مبانی بنیادین امامیه در باب امر، پذیرش ظهور صیغه امر در وجوب است؛ اما این ظهور، برخلاف برخی رویکردهای نص‌گرایانه، ظهوری عقلایی و قابل رفع تلقی می‌شود، نه دلالتی تعبدی و غیرقابل انعطاف. به بیان دیگر، وجوب، نتیجه فهم متعارف عقلا از صیغه امر در شرایط عادی مخاطب است و در صورت وجود قرائن معتبر، امکان انتقال دلالت امر به استحباب، ارشاد یا حتی اباحه وجود دارد. این تحلیل، مبتنی بر پذیرش سیره عقلاء در محاورات عرفی و نقش فعال عقل در تفسیر دلالت‌های لفظی است (۳).

در مسئله فور و تراخی، اصول فقه امامیه رویکردی متمایز و منعطف اتخاذ کرده است. بسیاری از اصولیان امامیه بر این باورند که صیغه امر، فی‌نفسه دلالتی بر فور یا تراخی ندارد و تعیین این دو، وابسته به قرائن خارجی، نوع تکلیف و شرایط مکلف است. از منظر آنان، الزام به فور، نیازمند دلیل مستقل است و نمی‌توان صرف صدور امر را دلیل بر لزوم تعجیل در امتثال دانست. این دیدگاه، برخاسته از بنای عقلاء در محاورات عرفی است که در آن، اصل بر امکان تأخیر معقول در انجام دستور، مگر با قرینه بر فوریت، است (۵). چنین مبنا، از تضییق غیرموجه دایره تکلیف جلوگیری کرده و امکان تطبیق احکام با شرایط متغیر مکلفان را فراهم می‌سازد.

در باب نهی، اصول فقه امامیه، نهی را ظاهر در حرمت می‌داند، اما به‌صورت روشمند میان حرمت تکلیفی و بطلان وضعی تفکیک قائل می‌شود. بر اساس این مبنا، نهی از یک فعل، لزوماً به فساد و بطلان آن منجر نمی‌شود، مگر آنکه دلیل خاصی بر ملازمه میان نهی و فساد اقامه گردد. این تفکیک، به‌ویژه در حوزه معاملات و عبادات، اهمیت بسزایی دارد و مانع از تعمیم غیرمستند بطلان به همه موارد نهی می‌شود (۴).

تحلیل نسبت میان نهی و فساد در امامیه، بر بررسی دقیق نوع تعلق نهی مبتنی است. اگر نهی به ذات عمل و ماهیت آن تعلق گیرد، می‌توان از اقتضای فساد سخن گفت؛ اما اگر نهی ناظر به امر خارجی، شرط، وصف یا عنوانی عارضی باشد، بطلان عمل به‌طور خودکار نتیجه نمی‌شود. این تمایز تحلیلی، نشان‌دهنده دقت روش‌شناختی امامیه و تفاوت بنیادین آن با دیدگاه‌هایی است که ملازمه‌ای کلی و غیرتفصیلی میان نهی و فساد قائل‌اند (۹).

نقش عقل در مبانی امر و نهی امامیه، نقشی محوری و غیرقابل اغماض است. عقل، نه تنها در تشخیص حسن و قبح و درک ملازمات عقلی احکام حضور دارد، بلکه در فهم دلالت الفاظ، شناسایی قرائن و تحلیل شرایط مخاطب نیز نقش‌آفرین است. پذیرش بنای عقلاء به‌عنوان یکی از ادله معتبر، نشان می‌دهد که شارع، روش متعارف عقلا در فهم خطاب‌ها را امضا کرده و آن را مبنای استنباط قرار داده است (۱۰).

از دیگر ویژگی‌های مبانی امامیه، توجه محدود، اما معنادار، به مقاصد شریعت و غایات احکام است. هرچند مقاصد، به‌عنوان دلیلی مستقل در عرض کتاب و سنت تلقی نمی‌شوند، اما در مقام تفسیر دلالت‌ها و ترجیح میان احتمالات، می‌توانند نقش قرینه‌ای ایفا کنند. این رویکرد، به‌ویژه در تعارضات ظاهری میان اوامر و نواهی، امکان حل عقلایی مسئله را فراهم ساخته و از برداشت‌های خشک و صرفاً لفظ‌محور جلوگیری می‌کند (۶).

در مجموع، مبانی امر و نهی در اصول فقه امامیه، بر ترکیبی متوازن از نص، عقل و عرف استوار است. این ترکیب، ضمن حفظ حجیت ظواهر شرعی، امکان تفکیک، تحلیل دقیق و نقد روشمند دلالت‌ها را فراهم می‌سازد و ظرفیت بالایی برای پاسخ‌گویی به مسائل پیچیده و نوپدید فقهی ایجاد می‌کند؛ ظرفیتی که در بخش تحلیل تطبیقی، مبنای نقد مبانی وهابیت قرار خواهد گرفت.

تحلیل تطبیقی مبانی امر و نهی در اصول فقه امامیه و وهابیت

بررسی تطبیقی مبانی امر و نهی در اصول فقه امامیه و وهابیت نشان می‌دهد که اختلاف میان این دو مکتب، صرفاً به تفاوت در برخی نتایج فقهی یا برداشت‌های جزئی از ادله محدود نمی‌شود، بلکه ریشه در تفاوتی بنیادین در نگرش معرفت‌شناختی، روش فهم نص، جایگاه عقل و نسبت میان ظاهر لفظ و غایت شریعت دارد. مسئله امر و نهی در این میان، جایگاهی قانونی می‌یابد؛ زیرا چگونگی تحلیل دلالت امر و نهی، مستقیماً با نوع نگاه هر مکتب به زبان دین و شیوه ارتباط شارع با مکلف مرتبط است. وهابیت با اصالت‌دادن به ظاهر نصوص و پرهیز حداکثری از تأویل، در تحلیل امر و نهی نگرشی ایستا، قاعده‌محور و به‌شدت زبان‌محور اتخاذ می‌کند؛ در حالی که اصول فقه امامیه، با پذیرش نقش عقل، عرف و قرائن، به قرائتی پویا، زمینه‌مند و هدایتی از نصوص شرعی دست می‌یابد (1). این تفاوت، نه صرفاً اختلاف در روش استنباط، بلکه تفاوت در فهم ماهیت خطاب شرعی است.

در مبحث دلالت امر بر وجوب، این اختلاف به‌صورت آشکار بروز می‌کند. اصولیان وهابی، متأثر از اندیشه ابن تیمیه و ابن قیم، صیغه امر را ذاتاً و همواره بر وجوب حمل می‌کنند و این دلالت را امری تعبدی و غیرقابل انعطاف می‌دانند. از نگاه آنان، امر شرعی به‌طور پیش‌فرض در مقام الزام صادر می‌شود و خروج از وجوب، تنها در صورت وجود دلیل نقلی صریح یا اجماع قطعی ممکن است (2، 8). در این چارچوب، زبان شارع زبانی متمایز از زبان عرف تلقی می‌شود و قواعد مخاطب عقلایی، نقش محدودی در فهم دلالت امر ایفا می‌کنند. نتیجه چنین نگرشی آن است که دلالت لفظ، بر هر گونه ملاحظه سیاقی، مقامی یا عقلایی مقدم شمرده می‌شود و صیغه امر، واجد معنایی ثابت و تغییرناپذیر فرض می‌گردد.

در مقابل، اصول فقه امامیه، ظهور امر در وجوب را نه تعبدی، بلکه عقلایی و وابسته به شرایط مخاطب می‌داند. از منظر امامیه، صیغه امر در بستر فهم عرفی عقلا، ظهور در طلب الزام‌آور دارد، اما این ظهور، مطلق و غیرقابل رفع نیست، بلکه همواره تابع قرائن لفظی، مقامی و عقلی است. بر این اساس، اگر قرینه‌ای معتبر وجود داشته باشد، امر می‌تواند بر استحباب، ارشاد، اباحه یا حتی تهدید حمل شود (3). این تحلیل، مبتنی بر این پیش‌فرض است که شارع در مقام مخاطب، از همان ابزارهای زبانی استفاده می‌کند که عقلا در ارتباطات متعارف خود به کار می‌گیرند. بنابراین، تفاوت دو مکتب در اینجا، در میزان اعتماد به «لغت به‌مثابه نظام بسته» در برابر «عقل عملی به‌مثابه فهم زمینه‌مند» نمود می‌یابد.

این اختلاف روش‌شناختی، در مبحث فور و تراخی نیز خود را نشان می‌دهد. اصولیان وهابی غالباً بر این باورند که مقتضای اصل در امر، فوریت است و اگر مکلف مجاز به تأخیر در امتثال باشد، این تأخیر نیازمند دلیل مستقل خواهد بود (7). چنین برداشتی، از نگرش احتیاط‌محور و الزام‌گرایانه‌ای ناشی می‌شود که در آن، امتثال فوری به‌عنوان حالت پیش‌فرض تکلیف تلقی می‌گردد. نتیجه این رویکرد، توسعه قلمرو الزام و محدودسازی حوزه تسامح در تکالیف شرعی است؛ به‌گونه‌ای که مکلف، همواره در معرض الزام حداکثری قرار می‌گیرد.

در مقابل، اصول فقه امامیه صیغه امر را ذاتاً فاقد دلالت بر فور یا تراخی می‌داند و معتقد است هر یک از این دو معنا، تنها از طریق قرائن خاص قابل اثبات است (5). بر این مبنا، الزام به فوریت خود نیازمند دلیل است و نمی‌توان آن را به‌عنوان قاعده‌ای پیشینی پذیرفت. این نگرش، با منطق عقلایی سازگارتر بوده و امکان انطباق تکلیف با شرایط متنوع مکلفان و تفاوت موضوعات را فراهم می‌سازد. در نتیجه، فقه امامیه از تحمیل الزامات غیرضروری پرهیز می‌کند، در حالی که رویکرد وهابی، به‌سبب تأکید بر فوریت، به نوعی سخت‌گیری ساختاری در نظام تکلیف منجر می‌شود.

اختلاف در تحلیل نهی، به‌ویژه در مسئله ملازمه میان نهی و فساد، عمق بیشتری می‌یابد. وهابیت بر اساس برداشت ظاهری از نصوص، میان نهی شرعی و بطلان عمل ملازمه برقرار می‌کند و معتقد است هر فعلی که مورد نهی شارع قرار گیرد، فاسد و فاقد اثر شرعی است، مگر آنکه دلیل خاصی بر صحت آن وجود داشته باشد (2). این رویکرد، در عمل به وحدت‌انگاری حکم تکلیفی و حکم وضعی می‌انجامد و نهی را به‌عنوان نشانه‌ای قطعی از عدم مشروعیت و بطلان تلقی می‌کند. چنین تحلیلی، اگرچه از حیث صوری ساده و شفاف است، اما در بسیاری از موارد، با نتایجی مواجه می‌شود که با عقل عرفی و کارکرد اجتماعی احکام سازگار نیست.

در برابر این نگرش، اصول فقه امامیه رویکردی تفصیلی و تحلیلی اتخاذ کرده و میان حرمت تکلیفی و بطلان وضعی تفکیک قائل می‌شود. از نگاه امامیه، نهی اگر به ذات عمل تعلق گیرد، می‌تواند مقتضی بطلان باشد، اما اگر متوجه وصف، قید یا عنوانی خارج از ذات عمل باشد، صرفاً بر حرمت تکلیفی دلالت دارد و عمل از حیث وضعی صحیح باقی می‌ماند (4، 9). این تفکیک، نه تنها انسجام نظری بیشتری به نظام فقهی می‌بخشد، بلکه امکان انطباق احکام با واقعیت‌های پیچیده اجتماعی و معاملاتی را فراهم می‌سازد و از نتایج افراطی جلوگیری می‌کند.

یکی دیگر از محورهای اساسی اختلاف، جایگاه عقل در فرآیند دلالت‌شناسی امر و نهی است. در مکتب وهابیت، عقل نقشی محدود و ابزاری دارد و عمدتاً در حد فهم ابتدایی ظاهر نص به کار گرفته می‌شود. هرگونه تحلیل عقلانی که به بازخوانی یا توسعه دلالت ظاهر بینجامد، با عنوان تأویل یا بدعت مورد تردید قرار می‌گیرد (8). از این رو، عقل در این مکتب تابع نص است و امکان ایفای نقش مستقل در تولید معنا را ندارد. این نگرش، هرچند به حفظ ظاهر نص کمک می‌کند، اما در مواجهه با تعارضات ظاهری یا تغییر شرایط عرفی، انعطاف‌پذیری اندکی از خود نشان می‌دهد.

در مقابل، اصول فقه امامیه عقل را یکی از منابع معتبر معرفت دینی و ابزار اساسی تحلیل دلالت‌ها می‌داند. عقل، نه در برابر نص، بلکه در کنار آن قرار می‌گیرد و در تشخیص ظهور، قرینه و غرض شارع نقش فعالی ایفا می‌کند (10). به همین دلیل، امامیه در مواردی که ظاهر نص با مصلحت قطعی یا بنای عقلاء در تعارض باشد، امکان بازنگری در دلالت امر و نهی را می‌پذیرد؛ امکانی که در چارچوب وهابی، به سبب التزام سخت‌گیرانه به ظاهر، عملاً مسدود است.

از منظر معرفت‌شناختی، می‌توان مبانی وهابیت در امر و نهی را مبتنی بر نوعی نص‌گرایی مطلق دانست که در آن، دلالت ظواهر نصوص، مرتبه‌ای فراتر از تحلیل عقلایی می‌یابد و زبان دین، نظامی بسته و تغییرناپذیر تلقی می‌شود. این رویکرد، اگرچه خطر تحریف معنوی را کاهش می‌دهد، اما در برابر تحول موضوعات اجتماعی و تغییر بسترهای عرفی، آسیب‌پذیر است. در مقابل، امامیه با اتخاذ عقلانیت تفسیری، می‌کوشد میان وفاداری به نص و اقتضائات عقل جمع کند و امر و نهی را به‌عنوان ابزارهای هدایتی شریعت، نه صرفاً اوامر و نواهی صوری، تحلیل نماید (6).

برآیند این تحلیل تطبیقی آن است که اصول فقه وهابیت، به سبب تأکید شدید بر ظاهر و تحدید نقش عقل، از شمول و انعطاف کمتری برخوردار است و گاه از فهم غایی شریعت فاصله می‌گیرد. در مقابل، امامیه با تلفیق عقل، عرف و نص، نظامی توازن‌مند پدید آورده است که ضمن حفظ حجیت ظواهر، به عقل اجازه می‌دهد مبانی الزام یا استحباب را در پرتو قرائن و مقاصد شریعت تحلیل کند. از این رو، می‌توان گفت که مبانی امر و نهی در امامیه، الگویی از عقلانیت تفسیری شریعت و فقه پویا را نمایندگی می‌کند، در حالی که در وهابیت، تجلی نوعی ظاهرگرایی تقدیسی و ایستا دیده می‌شود؛ تفاوتی که مرز میان فقه ناظر به غایت و فقه متوقف در صورت را به‌روشنی آشکار می‌سازد.

نقد روش‌شناختی مبانی امر و نهی وهابیت از منظر اصول فقه امامیه

نقد مبانی وهابیت در حوزه امر و نهی، پیش از آنکه معطوف به نتایج فقهی یا اختلافات فروعی باشد، ناظر به زیرساخت روش‌شناختی این مکتب در فهم و تفسیر نصوص شرعی است. وهابیت با اتخاذ رویکردی شدیداً ظاهر‌گرایانه و احتیاط‌محور نسبت به عقل و تأویل، دستگاهی معرفتی سامان

داده است که در آن، دلالت الفاظ شرعی تا حد زیادی مستقل از سیاق عقلایی، قرائن عرفی و غایات تشریعی تلقی می‌شود. از منظر اصول فقه امامیه، چنین رویکردی نه تنها موجب تقلیل ظرفیت معنایی نصوص، بلکه سبب اختلال در فرآیند استنباط عقلانی و هدایتی احکام می‌گردد و فهم شریعت را به سطحی صوری و ایستا فرو می‌کاهد (1).

نخستین محور نقد، نص محوری مطلق و فروکاست دلالت به ظاهر لفظ است. در مبانی وهابیت، صیغه‌های امر و نهی غالباً بدون توجه کافی به شرایط صدور خطاب، نوع مخاطب، سیاق کلام و قرائن متصل و منفصل تفسیر می‌شوند. نتیجه این رویکرد، حمل غالب اوامر بر وجوب و نواهی بر حرمت و فساد به صورت پیش فرض و غیرتحلیلی است؛ امری که به نوعی جزم‌اندیشی دلالتی می‌انجامد و امکان تنوع معانی عقلایی را نادیده می‌گیرد (2). از دیدگاه امامیه، چنین تلقی‌ای با بنای عقلاء در محاورات عرفی ناسازگار است؛ زیرا عقلاء در فهم دستورها، همواره زمینه، غرض، موقعیت مخاطب و امکان حمل بر ارشاد، تهدید یا استعجاب را در نظر می‌گیرند و ظهور را امری سیال و قابل تقیید می‌دانند (3).

محور دوم نقد، تحدید نقش عقل در فرآیند استنباط و تحلیل دلالت است. وهابیت عقل را عمدتاً در حد ابزاری برای فهم ابتدایی لفظ می‌پذیرد و از اعطای نقش تحلیلی و داوری کننده به آن پرهیز می‌کند. این رویکرد، در مباحثی چون فور و تراخی یا ملازمه میان نهی و فساد، به نتایج منتهی می‌شود که فاقد پشتوانه عقل عملی و تجربه عرفی است. در مقابل، اصول فقه امامیه عقل را یکی از ارکان کشف مراد شارع می‌داند و بر این اصل استوار است که شارع، بنای عقلاء را در تفسیر خطابات امضا کرده است (10). از این منظر، حذف یا تضعیف عقل، نه نشانه احتیاط شرعی، بلکه به نوعی تعطیل بخشی از ابزارهای معتبر فهم دین تلقی می‌شود.

سومین محور نقد، عدم تفکیک دقیق میان احکام تکلیفی و وضعی در تحلیل نهی است. بسیاری از اصولیان وهابی با پذیرش ملازمه کلی میان نهی و فساد، هر نهی را دال بر بطلان عمل می‌دانند (7). این در حالی است که امامیه با تفکیک روشمند میان نهی تعلق گرفته به ذات عمل و نهی ناظر به اوصاف یا عناوین عارضی، از تعمیم غیرموجه بطلان جلوگیری می‌کند (4). از منظر نقد روش شناختی، وحدت‌انگاری دلالت نهی در وهابیت، بیش از آنکه مبتنی بر تحلیل دقیق اصولی باشد، ناشی از ساده‌سازی مفاهیم و ترجیح احتیاط افراطی است.

چهارمین محور، بی‌اعتنایی نسبی به مقاصد شریعت و غایات احکام در فرآیند تفسیر دلالت‌هاست. هرچند وهابیت به صورت نظری منکر حکمت و مصلحت در تشریع نیست، اما در مقام استنباط، مقاصد را قرینه‌ای معتبر در فهم امر و نهی تلقی نمی‌کند و نقش آن‌ها را به حداقل می‌رساند (8). در مقابل، امامیه، بدون آنکه مقاصد را دلیلی مستقل در عرض نص بداند، از آن‌ها به عنوان ابزار تفسیر، تقیید و ترجیح استفاده می‌کند (6). نادیده گرفتن این عنصر، امر و نهی را به مجموعه‌ای از الزامات خشک و گاه ناسازگار با روح هدایت‌گر شریعت فرو می‌کاهد.

در جمع‌بندی، می‌توان گفت که اشکال اساسی مبانی وهابیت در امر و نهی، نه در اصل التزام به نص، بلکه در شیوه فهم نص نهفته است. ظاهرگرایی تقدیسی، تحدید عقل، بی‌توجهی به عرف و مقاصد و وحدت‌انگاری دلالت‌ها، مجموعه‌ای از کاستی‌های روش‌شناختی را پدید آورده است که پیامد آن، فقهی کم‌انعطاف و ناتوان در پاسخ‌گویی به پیچیدگی‌های واقع اجتماعی است. در مقابل، اصول فقه امامیه با عقلانیت تفسیری و تحلیل محور، الگویی ارائه می‌دهد که در آن، امر و نهی نه صرفاً اوامر آمرانه، بلکه خطاب‌هایی عقلانی، هدفمند و قابل تبیین تلقی می‌شوند (1). از این منظر، نقد مبانی وهابیت، در حقیقت دفاعی روشمند از پویایی فقه و عقلانیت شریعت به شمار می‌رود.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تحلیل تطبیقی و نقد روش شناختی مبانی امر و نهی در اصول فقه امامیه و وهابیت انجام شد و مسئله محوری آن، تبیین ریشه‌های اختلاف دو مکتب در فهم دلالت اوامر و نواهی و پیامدهای این اختلاف در فرآیند استنباط احکام شرعی بود. نتایج تحقیق نشان داد که تفاوت میان

این دو نظام اصولی، نه صرفاً به اختلاف در برخی فروعات فقهی، بلکه در سطحی عمیق‌تر، ناظر به مبانی معرفت‌شناختی، شیوه مواجهه با نص و جایگاه عقل در فرآیند فهم شریعت است.

بر اساس یافته‌های پژوهش، اصول فقه وهابیت در باب امر و نهی، عمدتاً بر اصالت ظاهر لفظ، الزام‌محوری و احتیاط شدید در بهره‌گیری از عقل و تأویل استوار است. در این چارچوب، صیغه امر غالباً دلالت الزام‌آور و تعبدی دارد، فوریت در امتثال مفروض گرفته می‌شود و نهی، در بسیاری از موارد، ملازم با فساد عمل تلقی می‌گردد. این رویکرد، اگرچه از نوعی انسجام صوری و سادگی قاعده‌مند برخوردار است، اما به دلیل محدودسازی نقش عرف عقلایی، تحلیل سیاقی و تفکیک‌های مفهومی دقیق، در تبیین واقع‌گرایانه دلالت‌ها و انطباق احکام با شرایط متنوع مکلفان با چالش‌های جدی مواجه است.

در مقابل، اصول فقه امامیه با تکیه بر بنای عقلاء، پذیرش نقش فعال عقل در فهم خطابات شرعی و تفکیک روشمند میان احکام تکلیفی و وضعی، رویکردی تحلیلی‌تر و انعطاف‌پذیرتر در فهم امر و نهی ارائه می‌دهد. در این مکتب، ظهور امر در وجوب، امری عقلایی و وابسته به قرائن معتبر تلقی می‌شود؛ صیغه امر نسبت به فور و تراخی ذاتاً ساکت است و مسئله فساد، تابع نوع تعلق نهی به ذات عمل یا عناوین و اوصاف عارضی آن است. چنین رویکردی، امکان داوری دقیق‌تر، اجتناب از تعمیم‌های غیرموجه و استنباطی منسجم‌تر را فراهم می‌سازد.

تحلیل تطبیقی نشان داد که اختلاف بنیادین دو مکتب، به نحوه تلقی از نسبت شریعت با عقل و زبان عرفی انسان بازمی‌گردد. در حالی که اصول فقه وهابیت، زبان شارع را تا حد زیادی مستقل از قواعد محاوره عقلایی و غایات تشریعی می‌بیند، اصول فقه امامیه شارع را متکلمی حکیم می‌داند که در چارچوب فهم متعارف عقلاء با مکلفان سخن می‌گوید. این تفاوت بنیادین، منشأ تفاوت‌های گسترده در دلالت امر و نهی و آثار فقهی مترتب بر آن‌ها شده است.

از حیث نوآوری، این پژوهش با تمرکز هم‌زمان بر تحلیل مبانی و نقد روش‌شناختی، کوشید از توصیف صرف دیدگاه‌ها فراتر رود و نشان دهد که بسیاری از نتایج فقهی متفاوت در دو مکتب، پیامد ناگزیر مبانی پذیرفته‌شده آن‌هاست. بدین‌سان، مقاله حاضر می‌تواند گامی در جهت تعمیق مطالعات تطبیقی اصول فقه و فهم دقیق‌تر اختلافات مذهبی در سطح روش‌شناسی تلقی شود، نه صرفاً در سطح نتایج فتوایی.

در نهایت، یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که رویکرد امامیه در باب امر و نهی، به دلیل اتکای نظام‌مند بر عقلانیت عرفی، تحلیل سیاقی دلالت‌ها و توجه به غایت هدایت‌گر شریعت، از ظرفیت بالاتری برای پاسخ‌گویی به مسائل مستحدثه و انطباق احکام با واقعیت‌های پیچیده و متغیر اجتماعی برخوردار است؛ امری که می‌تواند به‌عنوان معیاری مهم در ارزیابی کارآمدی و پویایی نظام‌های اصولی مورد توجه قرار گیرد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Muzaffar MR. Usul al-Fiqh. Qom: Dar al-Ilm; 2009.
2. Ibn Taymiyyah AiAa-H. Majmu al-Fatawa. Medina: King Fahd Complex; 1995.
3. Ansari M. Fara'id al-Usul (Al-Rasa'il). Qom: Islamic Thought Academy; 2003.
4. Akhund Khorasani MK. Kifayat al-Usul. Qom: Al al-Bayt Institute for the Revival of Heritage; 1988.
5. Khoei SA. Muhadarat fi Usul al-Fiqh. Qom: Imam al-Khoei Institute; 1996.
6. Makarem Shirazi N. Anwar al-Usul. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib School; 1990.
7. Shawkani MiA. Irshad al-Fuhul ila Tahqiq al-Haqq min Ilm al-Usul. Beirut: Dar al-Fikr; 1998.
8. Ibn Qayyim al-Jawziyya MiAB. I'lam al-Muwaqqi'in 'an Rabb al-'Alamin. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya; 1997.
9. Naeini MH. Fawa'id al-Usul. Qom: Islamic Publication Institute; 1995.
10. Sadr SMB. Durus fi Ilm al-Usul. Qom: Center for the Publication of the Works of Shahid Sadr; 2019.